

KİÇİK QAFQAZIN YÜKSƏK DAĞLIQ RAYONUNDA NƏSİLVERƏN
QUŞLARIN KOMPLEKS BİOEKOLOJİ GÖSTƏRİCİLƏRİ

N.A.SADIQOVA, Q.T.MUSTAFAYEV

*Bakı Dövlət Universiteti**seva-zool@rambler.ru*

Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq hissəsində nəsil verən quşların bioekoloji göstəricilərinə ilk dəfədir ki, kompleks qiymət verilir (14 parametərə görə təhlil aparılır). Əsas nəticələr rayonun biomüxtəlifliyinin saxlanması üçün nəzəri əsaslarının tərkib hissəsinə daxil edilə bilər.

Qafqazın ornitofaunasına dair XIX əsrin axırlarından başlayaraq aparılan tədqiqatlar Kiçik Qafqazı da əhatə etməyə çalışmış, lakin pərakəndə olmuşdur. Bunlar son 10 ildə nəşr edilmiş ədəbiyyatda nəzərə alınmışdır (Mustafayev və b., 2004; Mustafayev, 2004, 2005; Mustafayev, Sadıqova, 2005; Mustafayev, Məmmədov, 2006). Azərbaycan Dövlət Universiteti «Onurğalılar zoologiyası» kafedrası tələbələrinin Gədəbəy, Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Ordubad, Şahbuz rayonlarında keçirilmiş istehsalat təcrübələrində və Q.T.Mustafayevin 1979–1980-ci illərin yanvar-fevral aylarında Kəlbəcərin yüksək dağlıq hissəsindən topladığı materiallarla müqayisə üçün çox əhəmiyyətlidir.

Kiçik Qafqazın ornitofaunasını Böyük Qafqazdan fərqləndirən əsas səbəb müasir landşaftlardır. Buranın əsas təbii landşaftları subalp və alp çəmənliklərindən ibarət yüksək vulkan yaylaları və parçalanmış yamaqlardır. Seyrək qaya bitkiləri olan subnival və nival landşaftlar da var. Rayonun şərq hissəsinin aşağı sərhədi dağ meşələrinin yuxarı kənarı, qərb hissədə isə quraq iqlimli bozqır və çəmən-bozqır yamaqlardır (Naxçıvan orta dağlıq kətləvanları). İqlimi mülayim rütubətli soyuqdur. Böyük Qafqazda subalp çəmənliyi və dağ meşələrinin qarışığı olduğu halda, Kiçik Qafqazın yüksək dağlığında subalp qurşağı təbii bitən ağaclardan məhrumdur. Kiçik Qafqazda orta dağlıq qurşağının dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi Böyük Qafqaza nisbətən çoxdur. Limnodofil landşaft azdır. Dağ gölləri su və sahil quşları üçün əhəmiyyətlidir. Lakin məlum səbəbdən dəniz səviyyəsindən 2500–2600 m yüksəklikdə yerləşən Alagöl və Qaragölün ornitofaunasını öyrənməyə hələ ki, imkan yoxdur.

Bu rayonda müasir landşaftların əsas fərqi budur ki, subalp qurşağında selitəb sahələr (kəndlər, hətta qəsəbələr) var. Məsələn, Kəlbəcər rayonunun İstisu qəsəbəsi subalp qurşağında yerləşir. Antropogen landşaftlar bütövlükdə ornitofaunanın müxtəlifliyini yüksəltmişdir. Lakin antropik və antropogen faktorların uzunmüddətli təsiri nəticəsində bir sıra quşların populyasiyasının sıxlığı kəskin azalmışdır:

<i>Aquila chrysaetos</i>	–	Berküt qartal
<i>Gypaetus barbatus</i>	–	Saqqallı quzugötürən
<i>Neophron percnopterus</i>	–	Leşçil ağqartal
<i>Aegypius monachus</i>	–	Keçəl qarəkərkəs
<i>Gyps fulvus</i>	–	Ağbaş kərkəs
<i>Circaetus gallicus</i>	–	İlaneyən dəmircaynaq
<i>Falco peregrinus</i>	–	Adi qızılquş
<i>Lyrurus mlokosiewiczii</i>	–	Qafqaz tetrası
<i>Tetraogallus caspius</i>	–	Xəzər uları
<i>Perdix perdix</i>	–	Boz çiltuyuq

Bizim tədqiqatlar göstərir ki, Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq rayonunda 67 növ quş nəsil verir. Bunlar 51 cinsə, 25 fəsiləyə, 9 dəstəyə daxildir. Şərqi Qafqazın yüksək dağlıq sahəsində nəsilverən quşlardan 28 növü yalnız Kiçik Qafqaza aiddir. Bu rayonda nəsilverən quşların məskunlaşdığı biotopdan hərtərəfli istifadə edənlər başqa rayonlara nisbətən azdır (43 növ – 64,2%). Qayalarda məskunlaşan quşlar qaya üzərində kifayət qədər yem tapa bilmədikləri üçün qonşu landsaftlara uçar, qayadan isə yuva tikib nəsil vermək üçün istifadə edirlər (24 növ – 35,8%). Yüksək dağlıq sahəsi açıq landsaft olduğu üçün burada quşların yarısından çoxu (53,7%) örtülü və yarımtörtülü şəraitdə yuva tikirlər. Açıq şəraitdə yuva tikənlər nisbətən azdır (31 növ – 46,3%). Sosiologiyasına görə yuvası tək-tək yerləşən quşlar üstünlük təşkil edir (56 növ – 83,6%). Buna səbəb, ola bilsin ki, yem bazasının zəifliyidir. İmmaturo-nat quşlar başqa rayonlarda olduğu kimi, burada da üstünlük təşkil edir (61 növ – 91,5%). Sutkalıq fəallığına görə gündüz quşları çoxdur (63 növ – 94,0 %). Rayonda landsaftın müxtəlifliyi az olduğu üçün quşların yemlənmə şəraiti də çox müxtəlif deyil – 6 qrupdur. Yalnız yerdən yem götürənlər 36 növ (53,7%), yemlənməsi az-çox yer ilə əlaqəli olanlar (61 növ – 91,0%). Yem xarakterinə görə zoofaqlar birinci yer, polifaqlar isə ikinci yer tuturlar (23 növ – 34,3%). Polifaq quşların başqa rayonlara nisbətən çox olması konkret yem obyektinin qeyri-kafi olmasıdır. Belə şəraitdə eyni quş istədiyi yemi kifayət qədər tapa bilməyəndə, istəmədiyini yeməyə məcbur olur.

Cədvəl 1

Kiçik Qafqaz yüksək dağlıq rayonunda nəsilverən quşların kompleks bioekoloji təhlili (növlərin sayı, mütərizədə % -lə)

Fauna tipləri:

Transpalearkt	23 (34,3)
Aralıqdəniz tipi	18 (26,9)
Avropa tipi	8 (11,9)
Başqa tiplər	18 (26,9)

Növün makrostruktur:

Monotipik	8 (11,9)
Politipik	59 (88,1)

Mövsüm dinamikası:

Oturaq növlər	19 (28,4)
Nəsil verməyə gələnlər	48 (71,6)

Biotoptik qruplar:

Limnodofil	8 (11,9)
Oreofil	8 (11,9)
Petrofil	32 (47,8)
Xameofil	9 (13,4)
Seliteb sahə	3 (4,5)
Poliobiont	7 (10,5)

Haradan yem götürməsi:

Yerdən	36 (53,7)
Yerdən, sudan	3 (4,5)
Yerdən, havadan	11 (16,4)
Havadan	5 (7,5)
Sudan	1 (1,5)
Yerdən, koldan	11 (16,4)

Yem xarakteri:

Fitofaqlar	8 (11,9)
Zoofaqlar	36 (53,8)
<i>bunlardan:</i>	
a) entomofaq	23 (34,3)
b) yırtıcı	11 (16,4)
Polifaqlar	23 (34,3)

Faunanı formalaşdırıcı faktorlar

Təbii faktorlar	55 (82,1)
Antropogen faktorlar	2 (3,0)
Qarışıq faktorlar	10 (14,9)

Biotoptan istifadəyə:

Nəsil vermək üçün	24 (35,8)
Hərtərəfli	43 (64,2)

Yuva şəraiti:

Örtülü şərait	22 (32,8)
Açıq şərait	31 (46,3)
Aralıq mövqe	14 (20,9)

Sosiologiyası:

Yuvası tək-tək yerləşən	56 (83,6)
Koloniya fakültativ	2 (3,0)
Koloniya obliqat	9 (13,4)

Sinantropluq səviyyəsi:

Sinantrop devil	54 (80,6)
Qismən sinantrop	8 (11,9)
Yarım sinantrop	2 (3,0)
Tam sinantrop	3 (4,5)

Kəmiyyət kateqoriyaları:

Çoxsaylı növlər	5 (7,5)
Adi saylı növlər	17 (25,4)
Nadir növlər	45 (67,1)

İnkişaf tipləri:

Maturonat	6 (9,0)
İmmaturo-nat	61 (91,0)

Sutkalıq fəallığı:

Gündüz quşu	63 (94,0)
Gecə quşu	2 (3,0)
Aralıq mövqe	2 (3,0)

Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq rayonunda nəsilverən quşların kompleks bioekoloji göstəriciləri

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Ardea cinerea cinerea	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Lim	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Am	Y,Su	Zf
2	Tadorna ferruginea	Tp	Tf	Mt	N	Nr	Lim	Ht	Ör	Sd	Mat	Mat	Gün	Y,Su	Pof
3	T.tadorna	M	Tf	Mt	N	Nr	Lim	Ht	Ör	Sd	Yt	Mat	Gün	Y,Su	Pof
4	Buteo rufinus rufinus	M	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
5	Circaetus gallicus gallicus	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
6	Aquila chrysaetus homeyeri	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
7	Neophoron percnoptericus percnoptericus	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
8	Gypaetus barbatus aureus	T	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
9	Aegyptus monoachus	Ad	Tf	Mt	N	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
10	Gyps fulvus fulvescens	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
11	Falco peregrinus brookei	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Pt	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,H	Yır
12	F. tinnuculus tinnuculus	Sb	TAf	Pt	N	Nr	Pb	Ht	Ör	Qs	Yt	Imm	Gün	Y	Yır
13	Lirurus mlokoseniczi	Ad	Tf	Mt	N	Nr	Pf	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pf
14	Tetraoqallus caspius tauricus	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Ht	Am	Sd	Yt	Max	Gün	Y	Pf
15	Alectoris chunar kurdestanica	Ad	Tf	Pt	S	As	Pf	Ht	Am	Sd	Yt	Max	Gün	Y	Pf
16	Perdix perdix canesens	Tp	TAf	Pt	S	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Mat	Gün	Y	Pf
17	Coturnix coturnix coturnix	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Mat	Am	Y	Pf
18	Columba livia neglecta	Ad	TAf	Pt	S	As	Pb	Ht	Ör	Qs	Ko	Imm	Gün	Y	Pf
19	Bubo bubo interpositus	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gecə	Y,H	Yır
20	Athene noctua indigena	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pt	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gecə	Y,H	Yır
21	Athene noctua indigena	M	TAf	Pt	S	Nr	Pb	Ht	Ör	Qs	Yt	Imm	Gecə	Y,H	Yır
22	Apus apus apus	Avr	TAf	Pt	N	As	Pb	Ht	Ör	Qs	Ko	Imm	Gün	H	Enf
23	Upupa epops epops	Ad	TAf	Pt	N	Nr	Pb	Ht	Ör	Qs	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
24	Ptyonoproqne rupestris	Ad	Tf	Pt	N	Qs	Pf	Nv	A.m	Sd	Ko	Imm	Gün	H	Enf
25	Hirundo rustica rustica	Tp	Af	Pt	N	Nr	Ss	Nv	Am	Ts	Yt	Imm	Gün	H	Enf
26	Delichon urbica urbica	Tp	TAf	Pt	N	As	Pb	Ht	Am	Ys	Ko	Imm	Gün	H	Enf
27	Eromophila alpestris pensillata	M	Tf	Pt	S	Qs	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
28	Calandrella rufescens psendobatica	Tp	Tf	Pt	N	As	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
29	Alauda arvensis cantarella	Tp	Tf	Pt	N	As	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
30	Anthus spinoletta cautallii	Tp	Tf	Pt	N	As	Of	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
31	A.trivialis taivialis	Tp	Tf	Pt	N	As	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
32	Motacilla aoba dunhunensis	Tp	TAf	Pt	N	Nr	Lim	Ht	Am	Qs	Yt	Imm	Gün	Y,H	Enf
33	M.cinerea cinerea	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Lim	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,H	Enf
34	M.feldeg feldeg	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Lim	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,H	Enf
35	Sturnus vulgaris caucasicus	Avr	Af	Pt	N	Nr	Ss	Nv	Ör	Ts	Kf	Imm	Gün	Y	Pot
36	Pyrrhocorax pyrrhocorax docilis	M	Tf	Pt	N	As	Pt	Nv	Aç	Sd	Ko	Imm	Gün	Y	Pot
37	P.graculus graculus	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Nv	Am	Sd	Ko	Imm	Gün	Y	Pof

38	Corvus corax caucasicus	Tp	Tf	Pt	S	As	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
39	C. cornix scharpii	Tp	TAf	Pt	N	Nr	Pb	Ht	Aç	Ys	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
40	Cinclus cinclus cinclus	Tp	Tf	Pt	S	As	Lim	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Su	Zf
41	Prunella collaris montana	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Nv	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
42	Aerosephalus palustris	Avr	Tf	Mt	N	Nr	Lim	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
43	Sylvia communis icterops	Avr	Tf	Pt	N	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.K	Enf
44	S. alchata alchata	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.K	Enf
45	Phylloscopus lorenzi	Ad	Tf	Mt	N	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.K	Enf
46	Saxicola rubetra	Avr	Tf	Mt	N	Nr	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
47	S. torquata armenica	Tn	Tf	Pt	N	Nr	Of	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
48	Oenanthe oenanthe oenanthe	Tp	TAf	Pt	N	Çs	Pf	Nv	Ör	Qs	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
49	O. hispanica melanoleuca	Ad	Tf	Pt	N	As	Pf	Nv	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
50	O. xantoprtnna chrysopiqa	Ds	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
51	Monticola saxatilis saxatilis	Ad	Tf	Pt	N	As	Pf	Nv	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
52	M. solitarius solitarius	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Ht	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
53	Phoenicurus ochrurus ochrurus	Tp	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Ht	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
54	Ph. erythroqaster erythroqaster	M	Tf	Pt	S	As	Pf	Ht	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.H	Enf
55	Turdus torquatus amicornum	Avr	Tf	Pt	N	Nr	Xf	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y.K	Pof
56	Sitta neumayer rupicola	Ds	Tf	Pt	S	Çs	Pf	Ht	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
57	Tochodroma muraria	T	Tf	Mt	N	Nr	Pf	Nv	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Enf
58	Passer domesticus caucasicus	Tp	Af	Pt	S	As	Ss	Ht	Ör	Ts	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
59	Petronia petronia exiqua	Ad	Tf	Pt	N	As	Pf	Nv	Ör	Sd	Kf	Imm	Gün	Y	Pof
60	Montifringilla nivalis alpicola	Tp	Tf	Pt	S	Nr	Pf	Nv	Ör	Sd	Ko	Imm	Gün	Y	Pof
61	Serinus pusilluss	Ad	Tf	Mt	S	Nr	Pf	Nv	Ör	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Pof
62	Acanthis cannabina bella	Avr	Tf	Pt	N	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,K	Pof
63	A. flavirastris brevirostris	Tp	Tf	Pt	S	Çs	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,K	Pof
64	Rhodopechys sanguinea sanguinea	Ad	Tf	Pt	N	Nr	Pf	Nv	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,K	Pf
65	Carpodacus erythrinus kubanesis	Tp	Tf	Pt	N	Ne	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,K	Pof
66	Emberiza calandra calandra	Avr	Tf	Pt	N	Nr	Xf	Ht	Aç	Sd	Yt	Imm	Gün	Y,K	Pof
67	Em,sia proqeri	Ad	Tf	Pt	S	As	Of	Ht	Am	Sd	Yt	Imm	Gün	Y	Rof

Şerti işarələr:1- sıra nömrəsi ; 2-taksonlar; 3-Fauna tipləri; Avr-Avropa, Ad-Aralıqdəniz,Tp-transpalearkt və b; 4-quşları cəlb edən əsas faktorlar: Tf- təbii faktorlar, Af-antropoqen faktorlar,TAf- təbii və antropoqen faktorlar; 5-növün makrostruktur: Pt-politipik, Mt-monotipik; 6-ornitofaunanın mövsümü dinamikası: S - oturaqlar, N-nəsil verməyə gələnler; 7-kəmiyyət kateqoriyası; Nr-nadir As-adi saylı, Çs - çoxsaylı, 8-biotopik yerləşmə, Lf- limnodofil, Df-dendrofil,Of-oriofil, Pf- petrofil, Xf-xameofil, Ss- seliteb sahə, Pb- polibiont; 9-Landşaftdan istifadəsi: Ht-hərtərəfli; Nv- nəsil vermək üçün; 10-yuva şəraiti: Aç-açıq, Ör-örtülü, Am-aralıq mövqə; 11-sosiologiyası: Yt-yuvası tək-tək yerləşir, Kk-kolonial həyata keçid mərhələsi, Kf-fakultativ koloniya,Ko-obliqat koloniya; 12-sinantrop luq səviyyəsi; Sd-sinantrop deyil, Qs - qismən sinantrop, Ys - yarım sinantrop, Ns - natamam sinantrop, Ts - tam sinantrop; 13- inkişaf tipi; Mt-mathronat, Imm- Immaturonat; 14- sutkalıq fəallığı: Gü-gündüz,Gecə, Aq- alaqranlıq, Gün-Q-gecə və gündüz; 15-Haradan yem götürməsi: Y-yerdən, A- ağacdən, K- koldan, S- sudan, H-havadan, T-torpaqdan; 16-yem xarakteri: Ff-fitofaq, Zf-zoofaq, Yır- yırtıcı, İx-ixtiofaq, Enf-entornofaq, Pof-polifaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayev Q.T. Quşlar-Aves. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. Onurğalılar. c. 3. Bakı: Elm, 2004, s. 261-411.
2. Mustafayev Q.T. Azərbaycan ornitofaunasının taksonomik spektri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2004, 35 s.
3. Mustafayev Q.T., Sadıqova N.A. Azərbaycanın quşları. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 419 s.
4. Mustafayev Q.T., Məmmədov A.T. Azərbaycanın kolonial quşları. Bakı: MBM, 2006, 234 s.
5. Мустафаев Г.Т. Птицы Азербайджана (таксономия и распространение). Баку: БГУ, 2005, 40 с.

КОМПЛЕКСНЫЕ БИО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ГНЕЗДЯЩИХСЯ ПТИЦ ВЫСОКОГОРНОГО РАЙОНА МАЛОГО КAVKAZA

Н.А.САДЫХОВА, Г.Т.МУСТАФАЕВ

РЕЗЮМЕ

Приводится комплексная экологическая оценка гнездящихся птиц высокогорий Малого Кавказа по 14 параметрам. Полученные выводы входят в теоретическую основу сохранения биоразнообразия района.

COMPLEX BIO-ECOLOGICAL SIGNIFICANCES OF BREEDING BIRDS IN THE MOUNTAINOUS REGIONS OF THE LESSER CAUCASUS

N.A.SADIKHOVA, G.T.MUSTAFAYEV

SUMMARY

The article deals with the complex ecological assessment of breeding birds in the mountainous areas of the Lesser Caucasus. The drawn conclusion is considered to be a constituent part of the theoretical basis to preserve the biological variety of the region.